

Ne/viditeľná zmena. Po návrate mladých ľudí na Slovensko¹

Katarína Košťalová² – Roman Hofreiter³

Katedra sociálnych štúdií a etnológie FF, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

No/visible the Change. After the Return of Young People to Slovakia. In this study, we focus on the return of young migrants from abroad. We understand return as one phase in the migration cycle. We show that the experience of living abroad leads to changes in the social behavior of young people, as well as to changes in the structure of their values in a broader sense. We also reveal that return serves as a catalytic process in which young returnees understand their own changes while living abroad in contrast to the situation in their society of origin. Therefore, the first part of the study presents return as a dynamic process of personal and cultural transformation. The second part of the paper focuses on social remittances which are analyzed as sources of innovation in the country of origin. Then, in the third part, we deal with the role of young returning migrants in spreading innovation in families, local communities and in the wider society.

Sociológia 2023, Vol. 55 (No. 5: 522-542)

<https://doi.org/10.31577/sociologia.2023.55.5.19>

Key words: Migration; return migration; young migrants; social remittances; Slovakia

Úvod

V dnešnom čoraz viac globalizovanom svete, ktorý sprevádzajú toky tovarov, služieb a informácií, sa medzinárodná mobilita stala realitou každodenného života. Narastá počet ľudí, ktorí opúšťajú krajiny svojho pôvodu z politických, ekonomických, environmentálnych a iných dôvodov. Zvýšené migračné toky v rámci Európskej únie podporuje aj starnutie populácie a dopyt po kvalifikovanej pracovnej sile (Hlinčíková – Mesežnikov 2016). V rámci migračných tokov zo Slovenska je možné uvažovať o dvoch existujúcich základných stratégiách migrujúcich. Jednou je snaha o hmotné zabezpečenie rodiny, ktorú využívajú starší migrujúci. Druhú predstavuje individuálna stratégia, ktorú uplatňujú primárne mladí ľudia bez záväzkov (Bahna 2011).

Mladých ľudí je možné označiť za najmobilnejšiu skupinu. Je to tak vďaka absencii záväzkov (rodinných, ekonomických, pracovných) a v dôsledku ochoty skúšať nové možnosti, získať skúsenosti, vzdelanie i prekročiť zabehnutý komfort (Hlinčíková – Sekulová 2012). Prieskum realizovaný Radou mládeže Slovenska medzi 700 mladými ľuďmi vo veku 15 – 24 rokov ukázal, že

¹ Príspevok je výsledkom projektu H2020 PROMISE: Youth involvement and social engagement (Grant Agreement no. 693221) a projektu APVV-18-0122 Postavenie sociálnych a humanitných vied v spoločnosti: ich možnosti a limity.

² Korešpondencia: doc. PhDr. Katarína Košťalová, PhD., Katedra sociálnych štúdií a etnológie, FF, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Tajovského 40, 974 01 Banská Bystrica, SR. E-mail: katarina.kostialova@umb.sk

³ Korešpondencia: Mgr. Roman Hofreiter, PhD., Katedra sociálnych štúdií a etnológie, FF, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Tajovského 40, 974 01 Banská Bystrica, SR. E-mail: roman.hofreiter@umb.sk

viac ako štvrtina z nich chce v najbližších troch rokoch odísť do zahraničia a 29 % sa zamýšľa natrvalo usadiť v zahraničí (Folentová 2017). Špecifickým znakom Slovenska je vysoká miera emigrácie vysokoškolských študentov.

V rámci doterajšej analýzy migrácie sa sformovalo niekoľko hlavných analytických prístupov, medzi ktorými existuje určitá teoretická spojitosť. Neoklasická teória migrácie spolu s Push Pull modelom predpokladajú, že pohyb obyvateľstva má predovšetkým ekonomický kontext. V neoklasickom modeli sa pracuje s predstavou, že racionálne kalkulujúci jednotlivci sa rozhodujú pre migráciu vtedy, ak prínosy z migrácie prevyšujú jej potenciálne náklady (Bahna 2011: 21). Push Pull modely nepracujú s takto striktno definovanou racionalitou aktérov. Zdôrazňujú však, že migračný pohyb je výsledkom chudoby a zaostalosti v krajinách pôvodu. Predstavitelia teórie predpokladajú celý rad push faktorov – ekonomické, sociálne a politické – v chudobnejších častiach sveta spolu so súborom výhod, alebo pull faktorov, vo vyspelejšej časti sveta. S ekonomickým konceptom migrácie pracuje napríklad aj teória svetových systémov, ktorej výrazným predstaviteľom bol I. Wallerstein (Wallerstein 2004). Uchopuje ho skôr prostredníctvom aplikácie politickej ekonómie. Presun kapitalistického systému z centra do periférie generuje opačný pohyb obyvateľstva (z periférie do centra). S globalizáciou kapitalizmu sa globalizuje aj migrácia (Košťalová – Hofreiter 2020).

Popri vysvetľovaní toho, prečo ľudia z krajiny svojho pôvodu odchádzajú sa do pozornosti postupne dostal aj nový aspekt migrácie – návrat. Prvotným impulzom pre objavenie tejto témy bola ekonomická kríza v 70. rokoch minulého storočia, ktorá spôsobila, že časť pracovníkov z vtedajšej západnej Európy (napríklad z Nemecka, Belgicka, Francúzska) sa začala vracieť do krajín pôvodu (napríklad do Turecka, Maroka). Téma návratu upriamila pozornosť na viacero súvislostí. Jednak ukázala, že migrácia nie je len jednostranný proces, ale môžeme na ňu nazerať aj ako na určitú formu cyklu odchodu a návratu. Zároveň sa ukázala potreba pozornejšie analyzovať ďalšie témy ako napríklad sledovanie základných sociodemografických charakteristík vracajúcich sa migrantov (Bahna 2021), dôvody ich návratu, ich správanie sa na trhu práce a v neposlednom rade sa otvorila aj otázka kultúrnych remitencií a pôsobenie migrantov na kultúrne a sociálne zmeny v krajine pôvodu (Bertoli – Marchetta 2013; Cassarino 2004; Erdal 2014; Carling – Erdal 2014; Grabowska – Garapich 2016; Gray – Savicki 2015; Szaló 2006).

Dáta, z ktorých v nasledujúcej analýze čerpáme, sme získavali v rámci väčšieho projektu zameraného na sledovanie aktuálnych spôsobov, prostredníctvom ktorých sa mladí ľudia zapájajú do spoločenských aktivít. Nami realizovaná časť výskumu sa týkala mladých ľudí, ktorí minimálne jeden rok strávili prácou alebo štúdiom mimo Slovenska a následne sa vrátili. V rámci

rozhovorov sme sa pýtali na celý migračný cyklus (od rozhodnutia pre odchod, pobyt v zahraničí až po rozhodnutie pre návrat a situáciu po návrate). V tomto texte sme skúmanú tému zúžili primárne na prezentovanie zistení týkajúcich sa interpretácie skúseností po návrate. Respondenti zdôrazňovali, že až realita reemigrácie a zažívaný kontrast k svojej kultúre prispel k uvedomeniu si vlastnej premeny. Návrat preto neprezentovali ako bezproblémový proces, ale ani ako pasívne prispôsobovanie sa. Z ich rozprávání vyplýva, že obsahuje aj prvok aktívnej komunikácie s okolím, prvok určitého vyjednávania a modifikácie. V kontexte uvedeného je hlavným cieľom práce poukázať na to, ako mladí reemigranti/tky⁴ reflektujú zmenu samého seba a svojej identity spôsobenú migračnou skúsenosťou a akým spôsobom sa snažia aktívne vstupovať do sociálneho prostredia, do ktorého sa vrátili. Zmeny sledujeme tak na mikroúrovni (jednotlivec, rodina, priatelia), ako aj cez aktivity zamerané pre komunitu a širšie vnímanú spoločnosť.

Prezentované zistenia sme formulovali na základe analýzy, ktorej metodológii predstavujeme v prvom bloku textu. Po metodologickom vstupe nasleduje časť, v ktorej ukazujeme, že pre participantov v našom výskume predstavoval návrat do krajiny pôvodu dynamický proces kultúrnej transformácie. Rozprávání o zahraničných skúsenostiach a o snahe preniesť niektoré nadobudnuté praktiky, normatívne vzory alebo modifikácie do domáceho kontextu bolo druhou identifikovanou témou. Na pochopenie prenosu týchto skúseností sme využili koncept sociálnych remitencií, ktorý sa sformuloval ako odpoveď na súčasnú fluidnú povahu migrácie. Nové technológie a spôsoby dopravy čoraz viac zabezpečujú, že odchodom sa nestráca pravidelný kontakt s krajinou pôvodu a zároveň návrat neznamená úplné prerušenie všetkých kontaktov získaných v zahraničí. Pre potreby článku chápeme sociálne remitencie ako prostriedky materiálnej alebo nemateriálnej povahy, ktoré cirkulujú medzi hosťujúcou a pôvodnou komunitou. Väčšiu pozornosť, najmä zo strany ekonómov, púťali v predchádzajúcich obdobiach peňažné toky – ekonomické remitencie - od migrantov smerom do domovských krajín, kde podporovali svoje rodiny a komunity. Sociálne remitencie predstavujú myšlienky, nápady, zručnosti, normy a spôsoby správania i životné štýly, ktoré si migranti v zahraničí osvojujú a internalizujú (Grabowska 2018; Lacroix et al. 2016; Levitt 1998). V tretej časti textu prezentujeme príklady aktívneho aspektu návratu v komunite alebo v širšej spoločnosti. Poukazujeme na tie aktivity respondentov, ktoré súviseli s normatívnymi štruktúrami i so systémom praxe (napríklad

⁴ V rámci procesu návratovej transformácie nie sú zadané rozdiely medzi rôznymi kategóriami navráťivších sa jednotlivcov (používa sa napríklad pojem repatriant, reverzný migrant, reemigrant, firemný repatriant, dieťa tretej kultúry a podobne), v štúdiu používame termín reemigrant, navráťilec. Reemigrant, navráťilec uvádza ako synonymum aj Slovníkový portál Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV.

ochrana životného prostredia, občianska participácia, komunikácia a pod.) a všimame si „malé kroky“, aktivity mladých reemigrantov, ktorými sa snažia preniesť niektoré skúsenosti do svojho mikropriestoru aj do širšej spoločnosti.

Metódy výskumu: rozhovory a ich analýza

V nasledujúcej časti približujeme tri podstatné oblasti výskumu: tvorba a obsah pološtruktúrovaného rozhovoru, výber respondentov a následná analýza rozhovorov. Zber a analýza dát bola súčasťou ďalších dvanástich prípadových štúdií v rámci skúmania aktuálnych spôsobov zapájania sa mladých ľudí do spoločenských aktivít (Deakin – Pilkington 2023). Z toho dôvodu boli niektoré časti rozhovorov mandatórne pre všetky realizované štúdie. Spoločné okruhy otázok sa týkali detstva a jeho hodnotenia, opisu situácie v rodine počas detstva a dospievania, subjektívneho hodnotenia situácie mladých ľudí v spoločnosti, hodnotenie najzávažnejších problémov spoločnosti z hľadiska respondenta, pozornosť sa tiež venovala tomu, či majú mladí ľudia pocit, že ich záujmy sú dostatočne reprezentované na lokálnej alebo celoštátnej úrovni. Časť rozhovoru sa taktiež venovala zisťovaniu, do akej miery prebiehali počas dospievania v rodine respondenta rozhovory a diskusie o politike a spoločenských otázkach. V ďalšej časti sa už rozhovor zameriaval na hlavnú tému prípadovej štúdie, v našom prípade návratu mladých migrantov. Naším cieľom bolo zachytiť migráciu v rámci celého jej cyklu. Snažili sme sa zistiť dôvody mladých ľudí pre odchod, venovali sme sa ich životu v cudzine, sociálnym vzťahom doma a v zahraničí počas migrácie, ako prebiehalo rozhodovanie sa pre návrat a potom aj opisu ich situácie po návrate. V rámci rozhovorov o migrácii a návrate respondenti často spontánne otvárali tému získaných zručností, skúseností a hovorili o svojich pokusoch preniesť niektoré tieto nadobudnuté praktiky do svojho prostredia na Slovensku. O všetkých témach sme nechávali účastníkov výskumu rozprávať spontánne a voľne. Do rozprávania sme vstupovali primárne vtedy, keď sme potrebovali objasniť alebo lepšie pochopiť nejakú časť výpovede, napríklad vtedy keď účastník rozhovoru pracoval s predpokladom, že o určitej veci alebo skutočnosti existuje všeobecné povedomie, ktoré nie je potrebné vysvetľovať. Okrem rozhovorov sme realizovali obsahovú analýzu diskurzu o návrate v médiách. Dodržujúc anonymizáciu, v štúdií uvádzame len pohlavie respondenta (m.) / respondentky (ž.) a dosiahnutý vek v čase výskumu.

Výber respondentov bol uskutočnený podľa viacerých hľadísk. Prvým definičným kritériom respondentov a respondentiek v našom výskume bol ich vek⁵,

⁵ V projekte boli za mladých ľudí považovaní tí, ktorí spĺňali kritérium 16–30 rokov.

druhým dĺžka pobytu v zahraničí (minimálne jeden rok). V prípade pobytu v zahraničí sme ešte sledovali krajinu, kde žili, pracovali alebo študovali. Z dôvodu spoločnej histórie, relatívnej kultúrnej blízkosti a malej jazykovej bariéry sme vylúčili Českú republiku. Vo všetkých prípadoch išlo o legálnu, dlhodobú migráciu.⁶ Prihliadali sme ešte na kritérium, ktoré sme pracovne nazvali viditeľnosť aktivít mladých reemigrantov. Tento termín mal označovať aktérov s migračnou skúsenosťou, o aktivitách ktorých je okolie informované (napríklad činnosť v kultúre, v spoluúčasti pri organizovaní miestneho života, v ekológii, ale aj v politike a iné). Na oslovenie respondentov sme využili jednak lokálne informácie z viacerých miest v rámci Slovenska získané počas iných výskumov, ale využili sme aj pomoc niektorých organizácií (Sokratov inštitút, Leaf), ktoré sa venujú alebo sa v čase realizácie výskumu venovali návratu mladých ľudí na Slovensko (rozhovory sme uskutočnili v rokoch 2017 – 2018). Spolu sme uskutočnili dvadsaťsedem pološtruktúrovaných rozhovorov. Dvadsaťštyri našich respondentov malo vysokoškolské a traja stredoškolské vzdelanie. Išlo o sedemnášť žien a desať mužov, ktorí pochádzali z rôznych oblastí Slovenska a v období migrácie boli slobodní/é. Krajiny migrácie boli: Belgicko, Cyprus, Dánsko, Veľká Británia, Indonézia, Malorka, Nemecko, Nórsko, Portugalsko, Rakúsko, Španielsko, Taliansko, Uruguaj, USA.

Všetky rozhovory boli nahrávané a prepísané, pričom bola vykonaná ich dôsledná anonymizácia (respondentov, mien, krajín). Rozhovory a záznamy z pozorovaní boli následne kódované (NVivo program). V rámci kódovania sme postupovali trojstupňovým spôsobom. Prvý krok kódovania bol najpodrobnejší. Pozostával v identifikovaní kľúčových a nosných slov (primárnych kódov) vo výrokoch, vetách alebo aj menších častiach v prepísaných rozhovoroch. Podstatou kódovania však bolo, že kľúčové slová v tomto kroku ešte neboli teoreticky ukotvené, ale čo najviac vychádzali z termínov, ktoré používali sami respondenti. V druhom kroku dochádzalo k zlučovaniu primárnych kódov do robustnejších spoločných kategórií. Aj v tomto prípade sme sa ešte vyhýbali použitiu teoreticky zaťažených kódov. Kód z prvej úrovne kódovania mohol byť priradený aj k viacerým kódom druhej úrovne. Až v treťom kroku analýzy sme začali prepájať kódy druhého stupňa s teoretickým rámcom. Takýmto spôsobom sme docielili, že teoretické ukotvenie vyrastá z primárnych dát získaných v rámci rozhovorov. V nasledujúcich častiach práce prezentujeme výstupy tejto trojstupňovej analýzy zameranej primárne na tému návratu.

⁶ IOM (Medzinárodná organizácia pre migráciu) definuje legálnu migráciu ako prekročenie hranice krajiny s platným cestovným dokladom, prípadne aj platnými vízami a povoleniami, ak sa vyžadujú na vstup do krajiny; a dlhodobú migráciu ako pohyb ľudí, ktorí zmenia krajinu svojho obvyklého pobytu na dobu aspoň jeden rok.

Návrat a zmena

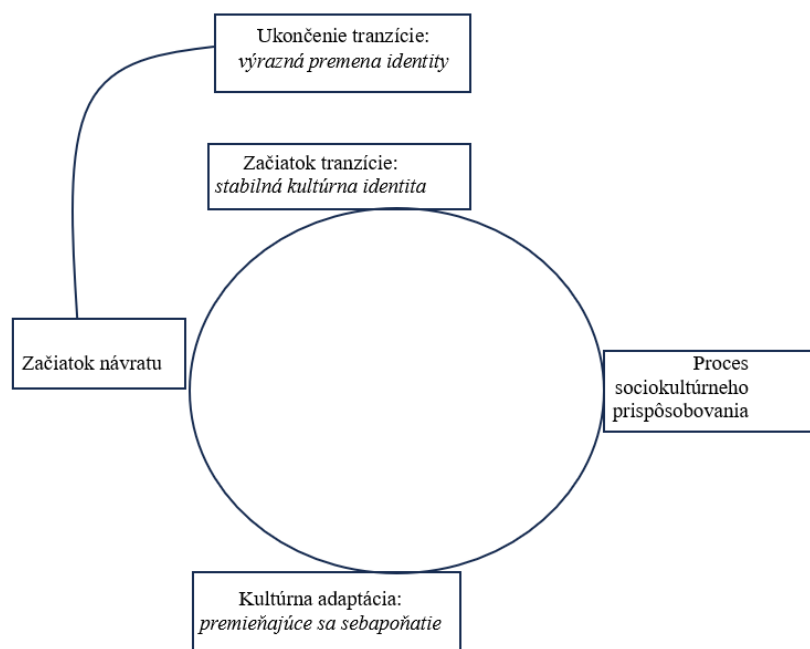
Súčasťou individuálnej migračnej stratégie je aj uvažovanie o návrate domov, prípadne odmietanie návratu. Tak ako k odchodu, aj pre návrat sa jednotliviec nerozhoduje úplne spontánne, bez bilancie svojej životnej dráhy. Ide o proces rozhodovania sa, v ktorom sa spája proces hodnotenia aktuálnej situácie a zároveň projektovania svojej budúcnosti (Majerová 2016). Pri rozhodovaní vrátiť sa domov, zohrávajú úlohu viaceré činitele a podnety všeobecného i osobného charakteru. Ide o faktory rodinnej, sociálnej, ekonomickej, profesijnej i kultúrnej povahy⁷.

Návrat do krajiny pôvodu predstavuje prechod z cudzej kultúry späť do domácej. Ide o skúsenosť, ktorú jedinec zažíva vtedy, keď sa vráti do miesta svojho pôvodu po tom, čo bol ponorený do iného kontextu na adekvátne dlhé obdobie (Westwood – Lawrence et al. 1986). Táto definícia špecifikuje určitú úroveň akulturácie migranta v hostiteľskej kultúre, čo si vyžaduje psychickú i emocionálnu adaptáciu. To je dôvod na to, že jedinec sa musí pre optimálne fungovanie v „staronovom“ prostredí opätovne prispôbiť. Ponorenie sa do inej kultúry, iného prostredia je to, čo prispieva k zložitosti návratu. Bez tejto autopsie by návrat domov mohol byť prirovnaný iba k skúsenosti turistu, ktorý ide „len po povrchu kultúry“, čo nevyvoláva problémy spojené s návratom. (Gray – Savicki 2015).

Nan M. Sussman (2000) prezentovala migračný proces v dynamickom a cyklickom rámci kultúrnej zmeny. Začína sa fázou očakávaní z migrácie doma a končí spomienkovou fázou opäť doma. Avšak reemigranti sa nevrátia do svojho pôvodného východiskového bodu pred migrácie, pretože nastala zmena (Obrázok č. 1).

⁷ Vplyv kultúrneho a ekonomického kapitálu rodiny pre výber štúdia mladých ľudí v zahraničí, i pri rozhodovaní pre návrat domov skúmal Miloslav Bahna (2018).

Obrázok č. 1: Cyklus kultúrnej tranzície počas migrácie a návratu

Zdroj: Sussman 2010: 362.

Pri návrate do krajiny pôvodu vzniká diskrepancia medzi očakávaním a realitou. Až realita návratu často ukáže, ako sa zmenili reemigranti i domáce prostredie (Szkudlarek 2010). Svoju vlastnú zmenu si jedinci častokrát uvedomia až pri kontraste k svojej vlastnej kultúre. Domov je v predstavách často statický koncept, a preto vracajúci sa nie sú pripravení na zmeny, ktoré nastali počas ich neprítomnosti. Tieto zistenia môžu viesť k pochybnosti, či sa ešte budú cítiť znovu doma (Arthur 2003). Preto sa stáva, že po návrate domov, pri konfrontácii nových skúseností a idealizácie domova s realitou, dochádza ku kultúrnemu šoku z návratu, obrátenému kultúrnemu šoku (reverse culture shock, reentry culture shock). Obrátený kultúrny šok predstavuje proces reštrukturalizácie, rekultivácie a reasimilácie do vlastnej kultúry po tom, čo jednotlivci žili v inom priestore. Kevin F. Gaw, ktorý robil výskum medzi vracajúcimi sa vysokoškolákmi, zaznamenal pocity odcudzenia, osamelosti, izolácie, podradnosti, depresie a všeobecnej úzkosti. Respondenti mali problém s opätovným nadväzovaním priateľstiev a zapadnúť medzi študentov. Mladí ľudia zažívali proces reverzného kultúrneho šoku, ktorý mal dopad na ich zdravie i psychiku (Gaw 2000). Nancy Adler (1981) skúmala migráciu

firemných a vládnych zamestnancov, ktorí sa vrátili do Canada po práci v zámorí. Na vzorke dvesto pracujúcich zistila, že opätovný návrat do pôvodnej kultúry je proces náročnejšej kultúrnej tranzície ako bol prechod do cudzej kultúry.

I napriek tomu, že naša vzorka respondentov neodišla do zahraničia primárne s cieľom usadiť sa natrvalo, návrat bol identifikovaný ako náročné obdobie. Je to z toho dôvodu, že sa v krajine migrácie snažili adaptovať a začleniť sa do sociálnych sietí, aktívne tráviť svoj voľný čas, spoznávať hostiteľskú krajinu, vytvárať si nový domov a k nemu emotívnu väzbu. Počas pobytu v zahraničí mladí ľudia prešli inherentnou premenou. Boli konfrontovaní s „inakosťou“, s inými pomermi (sociálnymi, ekonomickými, kultúrnymi), riešili dovtedy nepoznané situácie, adaptovali sa na nové podmienky, získali iné zručnosti, skúsenosti, vedomosti. Pri návrate sa objavil smútok spojený so stratou životného štýlu i zo slabnúcich sociálnych väzieb vybudovaných v zahraničí.

„Teraz sú to tri roky čo som späť. A ten prvý rok bol naozaj taký náročný, že v podstate tie prvé mesiace som takmer každý večer plakala, že som tu nešťastná, že neviem, čo ďalej. Stále som na to myslela, že či som urobila dobre. Aj som si to však vedela racionálne vysvetliť, ten môj návrat, ale pociťovala som to inak.“ (žena, 28 rokov)

Do premýšľania o návrate na Slovensko vstupoval súbor viacerých aspektov, najmä potreba formovať vlastné životné stratégie, „usadiť sa“, založiť si rodinu, byť v kontakte s príbuznými (postarať sa o rodičov, vychovávať deti v generačnom prepojení). Impulzom pre návrat bola aj snaha, budovať si uspokojivú profesijnú dráhu i svojím postojom, skúsenosťami byť prospešným spoločnosti. Vo výskumnej vzorke prevažovali rodinné dôvody pre návrat. Respondenti pozitívne hodnotili podporu (emocionálnu i finančnú) zo strany rodičov, starých rodičov, spolupatričnosť a kooperáciu rodiny. Okrem pozitívnych ohlasov na ich návrat, najmä zo strany rodinných príslušníkov, sa respondenti stretli aj s nepochopením, nezaujmom i závisťou. V zahraničí boli migranti niekedy stigmatizovaní ich pôvodom, napríklad označením „tá z východu“ a vo svojej krajine sa tiež stávajú „inými“, líšia sa. Stigma zostala aj v domácich podmienkach, len sa zmenila na migračnú skúsenosť, napríklad označením „tá, čo žila v Paríži“. Problémy, s ktorými sa reemigranti stretávali, boli schopní pochopiť najmä tí, ktorí už mali migračnú skúsenosť. Aj preto viacerí z nich po návrate vyhľadávali komunitu mladých ľudí, ktorí sa vrátili z cudziny. Na predmigračné kamarátske a priateľské väzby sa nepodarilo v plnej miere nadviazať. Na jednej strane to súvisí s dynamikou formovania životných a rodinných stratégií, keď kamaráti zmenili miesto bydliska, prácu,

prípadne si založili vlastné rodiny. Na strane druhej štruktúru vzťahov narušili aj iné životné skúsenosti, ktoré reemigranti nadobudli v zahraničí. Smer ich zmeny bol badateľný nielen v rovine analytickej, ale aj normatívnej a psychologickej. Na životný štýl spred migrácie nemohli a v niektorých prípadoch ani nechceli nadviazať, čo dokumentujeme nasledovnými výpoveďami:

„Bol som v takej partii a toho som sa najviac bál, že keď budem v zahraničí, tak stratím s nimi kontakt. Aj sme si písali veľa vďaka facebooku a skypu a internetu. Ale postupne som to vnímal ako stratu času. Taký môj životný posun, že už asi však toho bolo dosť. Chcel som sa niekam ďalej posunúť a v tej partii som nemal čo objaviť ďalej.“
(muž, 30 rokov)

„Myslím si, že rodina je najväčším dôvodom pre návrat. A nielen u mňa, ale ako som to tak sledovala, aj u iných. Človek musí dozrieť na to, že je už fakt ten čas prísť domov a chce byť tu. A na druhej strane v zahraničí si málokedy nájde prácu adekvátnu k svojmu vzdelaniu, za ktorú by bol hrdý na Slovensku. Ved' ani ja by som nechcela robiť v živote len čašníčku. Tak potom máte pocit, že už chcete aj niečo dosiahnuť v práci, už máte taký drajv.“ (žena, 29 rokov)

Racionálnou motiváciou pre návrat sú i negatívne skúsenosti z pobytu, nevyhovujúci životný štýl, nenaplnenie cieľov, vzťahové problémy, neúspech na trhu práce i pocity nebezpečenstva a strachu v hostiteľskej krajine (Košťalová – Hofreiter 2020). Tieto impulzy pre návrat rezonovali v rôznej intenzite v každom interview.

Osobné rozhovory s respondentmi umožnili preniknúť relatívne blízko k ich pocitom a odkryli diverzitu migračných empirií. Migračná skúsenosť je cestou k uvedomeniu si inej kultúry. Čím ju človek intenzívnejšie vstrebáva, tým má väčšiu skúsenosť a viac sa naučí. Nadobudnutá empiria, vytvorené nové vzťahy môžu byť natoľko intenzívne, že po návrate do krajiny pôvodu reemigrant zažíva veľký obrátený kultúrny šok, nedokáže sa vysporiadať s touto situáciou a rozhodne sa vrátiť do hostiteľskej krajiny. To znamená, že počiatočný proces akulturácie bol veľmi úspešný a mení jednotlivcov do tej miery, že im je už ich pôvodná kultúra cudzia. Návrat spôsobil obrovskú dezilúziu a plánované životné stratégie, inovatívne postupy sa nedali realizovať a aplikovať. Preto nie je vylúčené, že sa tento migračný cyklus bude niekedy opäť iniciovať.

V súčasnom globalizovanom svete, keď migráciu uľahčuje odstraňovanie administratívnych bariér, zvyšujúca sa politická a ekonomická integrácia, rozširovanie prístupu na pracovný trh, rozvoj dopravnej infraštruktúry a informač-

ných technológií, spoločenských a demografických zmien, zjednocovanie rodín i budovanie sociálnych sietí (Divinský 2009), ani rozhodnutie pre opätovnú migráciu nemusí byť definitívnym. Naši respondenti a respondentky uvažovali o návrate v zmysle odovzdať migračnú skúsenosť aj svojim deťom. Návratové zámery v procese rozhodovania odrážajú postoje migrantov k migrácii ako celku a zároveň projektujú osobné stratégie s otázkou, *čo a ako ďalej*.

Sociálne remitencie a zmena

Nárast mobility v posledných desaťročiach priniesol nové pohľady na sociálne a kultúrne fenomény migrácie. Ide napríklad o výskum sociálnych remitencií, ktoré sa (na rozdiel od ekonomických) do popredia výskumníkov dostávajú až v 90. rokoch 20. storočia. Upriamujú pozornosť na skutočnosť, že medzi vysielajúcimi a prijímajúcimi jedincami, komunitami koluje nielen ekonomický kapitál, ale aj kultúrny obsah. Migrácia tak okrem ekonomickej sféry zahŕňa aj prenos ideí, hodnôt i identít. Viacerí akademici (napr. Levitt – Lamba-Nievis 2013; Grabovska – Engbersen 2016) zastávajú názor, že na krajinu pôvodu majú sociálne remitencie rovnaký, dokonca i významnejší dopad než ekonomické remitencie. Je potrebné tiež zdôrazniť, že sociálne remitencie sa nepohybujú iba jedným smerom. Zmeny registrujeme tak v domovských, ako i v hostiteľských krajinách spôsobmi, ktoré sa môžu dopĺňať i navzájom si konkurovať (Lam – Rui 2023).

Sociálne remitencie sú prenášané jedincami, ktorí prostredníctvom svojich rolí učia a šíria idey, know-how, uplatňujú rôzne modely komunikácie s cieľom prezentovať názory v rodinách, societach, či organizáciách. K ich prenosu najintenzívnejšie dochádza pri trvalom návrate migrantov do krajiny pôvodu, v menšej intenzite pri krátkodobých stretnutiach, keď ne-migrant navštívi migranta v hostiteľskej krajine, i pri výmene listov, mobilných hovorov, videí, prostredníctvom nových sociálnych médií a sietí.

Viacere výskumy zamerané na sociálne remitencie poukazujú na skutočnosť, že prostredníctvom nich reemigranti majú potenciál ovplyvňovať society v krajinách pôvodu a migrácia môže vyvolať, alebo podporiť túžbu a schopnosť dosiahnuť zmenu (Erdal et al. 2022). Sociálne remitencie tak patria medzi prvky, ktoré by mohli vysvetliť vzťah medzi migráciou a spoločenskou zmenou. Zároveň sa však ukazuje, že to nie je automatický proces. Nie všetci migranti alebo reemigranti ich zámerne prenášajú do miesta pôvodu. Niektorí navrátilci sa stanú aktérmi zmien vo svojich miestnych mikrokozmoch, zatiaľ čo iní môžu byť voči tomuto prenosu odmietaví. Proces prenosu sociálnych remitencií znamená aj úmyselné alebo neúmyselné odmietnutie ideí alebo postupov, ktoré by eventuálne mohli zmeniť správanie, postoje i aspirácie migrantov a ich okolia. Ak považujeme proces odovzdávania sociálnych

remitencií za aspekt sociálnej zmeny, potom aktívni aktéri môžu potenciálne prenášať nové normy, hodnoty a spôsoby správania z hostiteľskej krajiny selektívnym a strategickým spôsobom. Aktívna participácia na sociálnych remitenciách teda predpokladá, že ak sa tieto nápady a idey môžu transmitovať ďalej, možno im aj odporovať, meniť ich, manipulovať s nimi, alebo ich aj blokovať (Grabowska – Garapich 2016). Niektorí migranti v dôsledku migrácie a získania bifokálnej perspektívy môžu uprednostňovať miesto svojho pôvodu tak, aby zostalo nezmenené. Idealizujú si ho a zámerne neprenášajú inovatívne sociálne remitencie dokonca ani v prípadoch, keď sa zdá, že by to mohlo byť užitočné (White – Grabowska 2019: 41).

Na základe výskumov poľských migrantov viacerí autori (Grabowska – Engbersen 2016; Grabowska et al. 2017) potvrdzujú prenos sociálnych remitencií z hostiteľskej krajiny do krajiny pôvodu. Prostredníctvom analýzy individuálnych prípadov migrantov sa zameriavali na konkrétne predmety, artefakty, nápady, postupy i prax, ktoré migráciou nadobudli iný spoločenský význam. Uvádzané príklady sa týkajú napríklad nových módných interpretácií (používanie čižiem Wellington, ktoré sa z pracovnej obuvi stali módnym druhom oblečenia), prenosu a aplikácie migračných skúseností a praktík do organizácie práce v zdravotníctve a pod. Poukazujú aj na meniace sa názory migrantov na cirkev, rodovú rovnosť, práva žien (tehotenstvo, potraty) i životný štýl v rodinách (trávenie voľného času, výchova detí). Autori ďalej uvádzajú, že činiteľmi zmeny sú tí migranti, ktorí sú aktívni počas celého procesu migrácie. Nie sú to „veľké“ inštitúcie ani „geniálni“ jednotlivci. Sú to obyčajní ľudia, ktorí migračnou skúsenosťou a kombináciou špecifických vlastností môžu pomôcť v mikropriestore miestnych spoločenstiev. Aktérmi zmeny sú jedinci s intelektuálnymi a psychickými danosťami, ktorí majú sociálny „mandát“ na šírenie nových myšlienok, postupov, vybudovanú sieť kontaktov (v zamestnaní, spoločenských organizáciách), prípadne sú schopní vytvoriť si takýto priestor sami založením vlastného startupu, športového, spoločenského klubu a podobne (Grabowska – Garapich 2016). Reemigrantov možno identifikovať ako aktérov zmeny vtedy, keď kombinujú súbor predpokladov, osobných a sociálnych znakov ako napríklad: osobnostné črty; príležitosti na kontaktné a neformálne vzdelávanie v zahraničí; sieť aktívnych kontaktov; spoločensky užitočná rola v komunite; peniaze z migrácie a uvedomenie si ich sociálnej hodnoty (Grabowska 2018). Navrátilci sú schopní vidieť známe predmety v novom svetle a majú dispozície modifikovať svoje vedomosti v reakcii na situačné potreby (Lam – Rui 2023: 327-328). Títo ľudia sú „staviteľmi mostov“, šíriteľmi globálnych noriem a myšlienok, ktoré môžu preformulovať do lokálne aplikovateľných konceptov posilňujúc miestnych aktivistov, a preto môžu prispieť k silným (pozitívnym aj negatívnym) zmenám (Lacroix et al 2016).

Obraz mladých ľudí s migračnou skúsenosťou meniacich spoločnosť je prítomný aj vo verejnom diskurze na Slovensku. Niektorí respondenti v rozhovore však vyjadrovali aj určitý dištanc od takejto prezentácie:

„Podľa mňa sa to trochu preháňa a zveličuje. Necítim sa byť výnimočná, ani lepšia. Je to teraz také populárne, ale na Slovensku je veľa aktívnych ľudí, ktorí sú v malých mestách, neboli na super školách a robia dobré a užitočné veci.“ (žena, 30 rokov)

Prijatie roly nositeľa zmeny podporujú osobné skúsenosti mladých ľudí získané v zahraničí. Z rozhovorov vyplýva, že respondenti a respondentky reflektujú nové skúsenosti. Priznávajú, že začali inak vnímať samých seba, svoju i hostiteľskú krajinu. Viacerí z nich citlivo pristupujú k občianskej spoločnosti a demokracii, akceptujú toleranciu k inakosti, rodovú rovnosť, poukazujú na nekorektné konanie politikov a limity vzdelávacieho systému. Kritický postoj voči slovenskému školskému systému sa vyskytoval vo všetkých naratívoch. Reemigranti poukazovali na zastaralé metodické prístupy, slabé vzájomné prepájanie jednotlivých prierezových tém, absenciu prenosu vedomostí do praxe a potlačanie osobnosti jednotlivca. Zároveň migračná skúsenosť vedie aj ku kritickejšej optike smerom k hostiteľskej krajine. Respondenti a respondentky formulovali aj širokú škálu negatív, nebezpečenstiev i rizík s ktorými sa v zahraničí stretli, napríklad pretrvávajúce stereotypy i predsudky o obyvateľoch východnej Európy, vyššia kriminalita, horší zdravotnícky systém a podobne. Charakter negatívnych skúseností zo zahraničia vo veľkej miere závisel od konkrétnej hostiteľskej krajiny, v ktorej žili.

„V podstate všetko sa dá zlepšiť, ale v prvom rade na tom musíme pracovať. A veľmi si prajem, aby táto spoločnosť bola tolerantnejšia. Aby boli ľudia vnímaní nie na základe odlišností, ale na základe skutkov. Že keď som gay, tak chcem, aby som mohol chodiť po ulici a žiť slobodný život. Keď som Róm, tak chcem, aby som mal také isté práva.“ (muž, 31 rokov)

„Videli sme to aj na rôznych ministerstvách, kde sa ozvali ľudia, ktorí podľa mňa by sa neozvali, keby ich to vonku nenaučil aj ten ich vzdelávací systém. Trebárs, že keď ti niečo vadí, tak sa ozvi, lebo náš vzdelávací systém v nás toto ubíja. Náš vzdelávací systém je úplne odtrhnutý od potrieb, ktoré potrebuje mať mladý človek v súčasnosti.“ (muž, 30 rokov)

„Ja si myslím, že ľudia na Slovensku majú pocit, že v Západnej Európe je všetko lepšie. Ale v podstate, keď tam človek žije a vráti sa späť na Slovensko, tak vidí aj tie veci, v ktorých my sme lepší. Takže podľa mňa, ľudia, ktorí sa vracajú, vidia tie rozdiely a vidia, že čo je na Slovensku lepšie a nielen čo je horšie. Sú pozitívnejší a vedia priniesť také nové idey zo zahraničia.“ (muž, 31 rokov)

Zmena je nepochybne najdynamickejšia kategória v súvislosti s migráciou. Niektorí z mladých reemigrantov/iek formulovali svoju pripravenosť ako schopnosť využiť po návrate domov skúsenosti a zručnosti získané v zahraničí. V nasledovnom texte poukážeme na sociálne remitencie, ktoré súvisia:

- a) s normatívnymi štruktúrami, hodnotami, normami, myšlienkami (napr. predstavy o fungovaní rodiny, štátu, škôl, očakávania o úlohe politikov a podobne);
- b) so systémom praxe (napr. správanie, občianska a politická participácia);
- c) so sociálnym kapitálom, sieťou kontaktov, spoluprácou založenou na vzájomnej dôvere a zdieľaných sociokultúrnych hodnotách v rámci society (Levitt 1998, 2001; Grabowska – Garapich 2016; Grabowska – Engbersen 2016).

Tieto aspekty nestoja samostatne, navzájom sa prelínajú a dopĺňajú. Prenos remitencií je dynamický a transmittuje sa rôznymi spôsobmi. Záleží aj od transformácie jedinca, geografickej mobility a aspektu ne/úspešnosti naplnenia migračných očakávaní.

Malé veľké kroky

Prijatie aktívnej roly človeka v spoločnosti a naratív zodpovednosti sa prakticky realizuje v každodenných činnostiach a aktivitách, ktoré majú rôzny charakter. Niektoré zmeny sa realizujú v mikropriestore a majú skôr podobu malých krokov, ktoré respondenti považujú za nepatrné, ale zároveň zdôrazňujú, že predtým, teda pred migráciou, by ich neurobili. Aj takéto malé kroky môžeme vnímať ako určité mikrodrámy, v ktorých náš respondent vystupuje napríklad voči rodovým a rasovým predsudkom, na ochranu životného prostredia a podobne. Nie sú to veľké revolučné zmeny a ich úlohou ani nie je spôsobovať veľké revolúcie. Respondenti však v tomto prípade vidia svoju úlohu v aplikáciách malých krokov vedúcich k postupným zmenám. Sú hrdí aj na takéto menšie posuny a vidia v nich užitočný príklad smerujúci k zmene

(Hofreiter – Košťalová 2019). Výsledky procesu zmien nie sú merateľné. Skôr sa presadzujú prostredníctvom rôznych postupných sociálnych transformácií.

„Online som veľmi akčná. Tým ľuďom sa snažím povedať, že nie, nehovor napríklad žene, že patrí len do kuchyne, že nepatrí napríklad do politiky. Trošku sa nad sebou zamysli. Ľudia mi hovoria, že načo miňaš svoju silu, že to je zbytočné, že aj tak to nezmením... Ale proste mne to nedá nepovedať niekomu, keď vidím, že je to nespravodlivé. Stále si poviem, že keď presvedčím aspoň jedného človeka čo to číta, tak to stojí zato.“ (žena, 27 rokov)

...a neničiť tú prírodu. Ale to je ťažké na Slovensku, lebo však v [názov krajiny] alebo v tých vyspelejších krajinách ekologické veci idú veľmi dopredu a u nás ešte nie. Pritom my tu máme krásnu prírodu. Ľudia by mohli, lenže oni nevedia, nechcú ... Ja mám pocit, ako keby sa nedal urobiť naraz ten skok. Musí celá spoločnosť postupne dozrieť. Ja s partnerom, aj ľudia okolo mňa, žijeme veľmi ekologicky. Triedime odpad, elektriku máme zo solárnych panelov, chodíme do bezobalového obchodu.“ (žena, 31 rokov)

Súčasná generácia vyrastajú a vzdelávajú sa v spoločnosti nových príležitostí, kde sú, na rozdiel od situácie, ktorej čelili ich rodičia a starí rodičia, možnosti cestovať a prístupné sú aj rôzne formy zamestnania. Respondenti a respondentky identifikovali tiež iné témy, s ktorými pracujú, ako napríklad udržateľnosť, model spotreby, spôsoby ako rozvíjať komunity, mestá, kreatívne riešenia i multikultúrne pracovné prostredie. Reflexia zahraničných ideí a skúseností im pomohla aj pri tvorbe a presadzovaní vlastných inovatívnych projektov, prípadne start-upov.

„Čomu sa ja profesionálne venujem je dizajn. Vytváram nové veci a ja som veľmi napojená na klientov, pre ktorých to robím, ale aj na remeselníkov, s ktorými to robím. A ja som vždycky chcela tvoriť na Slovensku. Pre mňa nemalo význam sa spojiť, rozvíjať nejakú spoluprácu s tým zahraničným remeselníkom, lebo mi to prišlo, že to nemá tú pridanú hodnotu. Veď ja to chcem robiť doma, som napojená na to svoje blízke okolie, ktorému aj rozumiem.“ (žena, 27 rokov)

Koncept malých krokov spájaj migračné rozprávania všetkých našich respondentov. Aj v prípade, že sa priamo nezapájali do verejných aktivít, zdôrazňovali, že spoločnosť sa mení postupne. Netúžili a nežiadali radikálnu zmenu, ale boli ochotní k nej prispieť. Zdôrazňovanie užitočnosti týchto

krokov súvisí pravdepodobne aj s racionalizáciou situácie po návrate. Je ťažké zmeniť spoločnosť a atmosféru v nej zo dňa na deň. Avšak spoliehanie sa na postupné modifikácie a úpravy vnáša nádej, že v budúcnosti dôjde k zlepšeniam a tým pádom nemusia ľutovať, že sa vrátili.

Byť aktívnym a angažovať sa

Podmnožinu širšej kategórie sociálnych remitencií tvoria tie, ktoré sa zameriavajú na oblasť politiky (political remittance). Niektoré výskumy politických remitencií boli postavené na hypotéze, že migrácia transformuje sociálne normy a politické názory. Výskumy poľských a rumunských migrantov to však nepotvrdili. Dôvodmi, prečo sa migranti nechceli zapojiť do prenosu politických remitencií, môžu byť pochybnosti v možnosti politickej zmeny, alebo nezáujem prevziať na seba úlohu aktéra zmeny (Erdal et al. 2022).

Časť našich respondentov, ktorí sa rozhodli pre návrat domov na Slovensko, vyjadrovali záujem o verejné témy a spoločenské dianie, čo môžeme charakterizovať ako uvedomenie si významu občianskej aktivity pre rozvoj krajiny. V rozhovoroch sa tento motív objavoval vo forme ako zodpovednosť. Výraznejšia potreba angažovanosti môže súvisieť aj s prevažujúcim vyšším vzdelaním našich respondentov. Zodpovednosť sa však v naratívoch reemigrantov formuje v protiklade k pasivite a rezignácii, ktoré reprezentujú napríklad niektorí ich priatelia bez zahraničnej skúsenosti. Vystúpenie z internalizovaných modelov správania, ktoré prezentuje kultúrny vzor pasivity, predstavuje moment občianskej konverzie. Vyjadruje prechod od nezáujmu k aktívnejšiemu chápaniu občianstva, pričom skúsenosť s inou kultúrou predstavuje signifikantný impulz tejto premeny (Hofreiter – Košťalová 2019). Hodnotový postoj väčšiny nami skúmaných mladých reemigrantov sa v naratívoch vyskytoval najmä v kritickom postoji voči korupcii, xenofóbii a intolerancii, klientelizmu i protekcionizmu. Pri poukazovaní na korupčné a netransparentné správanie v spoločnosti sú mladí reemigranti aktívni a niektorí z nich berú na seba rolu učiteľa, vychovávateľa, mentora. Ich sociálny vplyv má i dispozíciu ovplyvňovať a meniť potreby, hodnoty a myslenie ľudí bez migračnej skúsenosti.

„Ja napríklad veľa aj prednášam. Minule som bol robiť takú prednášku o tom, ako ma zmenilo zahraničie a cestovanie. A bol som to robiť pre seniorov v [názov mesta]. A ja sa priznám, že som mal trošku strach, ale nakoniec to bolo úžasné. Oni boli veľmi zvedaví a bolo tam vidieť, že jednoducho chcú vedieť, ako to je. Aj tým mladým potrebujeme stále vysvetľovať, že toto tá staršia generácia nemala, vy si to vážte, že môžete

cestovať, že môžete študovať v iných krajinách, že nemáte hranice a podobne, že aké je to dôležité.“ (muž, 31 rokov)

Svet každodenných konfliktov, ktoré sú v očiach mladých reemigrantov v diskrepancii s kultúrou pasivity, vytvára podhubie nespokojnosti, ktoré je však dôležité pre vznik formalizovanejších aktivít a inovácií smerujúcich k zmene. Platformu, v ktorej sa aktivity realizujú, poskytujú vo významnej miere mimovládne organizácie (NGO). Jedným z motívov spolupráce s NGO je možnosť stretnúť ľudí s podobnými názormi a skúsenosťami. Začlenenie do aktívnej skupiny predstavovalo v príbehoch mladých ľudí aj formu terapie, podpory a upevnilo ich rozhodnutie zostať na Slovensku. Mimovládne organizácie sú príležitosťou, vďaka ktorej môže mladý človek uskutočňovať a realizovať zmeny (Hofreiter – Košťalová 2019).

Diskusia a záver

V štúdiu sme prezentovali analýzu rozhovorov s mladými ľuďmi, ktorí žili v zahraničí a vrátili sa domov. I napriek tomu, že naša vzorka respondentov a respondentiek neodišla do zahraničia primárne s cieľom trvalo sa usadiť, identifikovali návrat ako náročný proces. Zistenia z výskumu nám umožňujú konštatovať, že počas pobytu v zahraničí mladí ľudia prešli inherentnou premenou, získali nové zručnosti, skúsenosti, vedomosti. Túto konverziu si často uvedomili až pri návrate, pri konfrontácii so skutočnosťou vo svojich „domácich svetoch“.

Témou našej štúdie bola zmena, ktorá v súvislosti s migráciou predstavuje najdynamickejšiu kategóriu. Uvedli sme, že migrácia okrem ekonomickej sféry, prispieva aj k sociálnym a kultúrnym inováciám, ktoré migranti šíria v hostiteľských i domovských krajinách. To znamená, že medzi hosťujúcou a pôvodnou komunitou cirkulujú, okrem ekonomických remitencií, aj remitencie sociálne. Predstavujú idey, nápady, normy a spôsoby správania, ktoré si migranti osvojujú, šíria a majú aj potenciál ovplyvňovať priateľov, rodiny i society. Ak považujeme proces sociálnych remitencií za aspekt sociálnej konverzie, potom vracajúcich sa migrantov môžeme označiť za aktérov zmeny. Respondentky a respondenti vyjadrovali záujem o verejné témy a spoločenské dianie, čo môžeme charakterizovať ako uvedomenie si významu občianskej aktivity. Prijatie aktívnej roly človeka v spoločnosti, byť prospešným „doma“ a naratív zodpovednosti sa prakticky realizuje v každodenných činnostiach a aktivitách, ktoré majú rôzny charakter. Niektoré sa realizujú v mikropriestore a majú skôr podobu malých krokov, ktoré respondenti považujú za nebadané, ale zároveň zdôrazňujú, že pred migráciou by ich neurobili. Po návrate domov mladí ľudia vyhľadávajú nové spôsoby uplatnenia, nové príležitosti na samo-

statnú zárobkovú činnosť, prinášajú nový spôsob komunikácie, životného štýlu, pohľad na multikultúrnosť, toleranciu, ochranu životného prostredia a podobne. Viacerí z nich, v kontraste s kultúrou pasivity, inklinujú k ľuďom s podobnými názormi a skúsenosťami. Začlenenie do aktívnej skupiny predstavovalo v príbehoch mladých ľudí aj formu terapie, podpory a upevnilo ich rozhodnutie zostať na Slovensku. Hodnotová diferenciácia mladých reemigrantov a časti slovenskej spoločnosti sa prejavuje v otvorenom, kritickom postoji voči xenofóbií a intolerancii, klientelizmu a protekcionizmu i školskému systému a podobne. To znamená, že sociálne remitencie ovplyvňujú nielen mikrosvet reemigrantov, organizačnú kultúru a prax na miestnej úrovni, ale môžu ovplyvňovať aj regionálne a národné zmeny. Pri poukazovaní na korupčné a netransparentné správanie sú aktívnejší, odvážnejší a berú na seba rolu učiteľa, vychovávateľa, čo môže súvisieť s tým, že výskumnú vzorku tvorili najmä ľudia s vysokoškolským vzdelaním. Naši respondenti/ky reagujú na špecifické inštitucionálne, politické, kultúrne podmienky doma a svojím osobným prístupom sa javia byť aktérmi/kami zmeny. Na jednej strane majú chuť a potenciál mobilizovať svoje zdroje a byť nápomocnými pri spoločenských zmenách. Na strane druhej, nesúlad medzi očakávaniami, predstavami a realitou je v niektorých prípadoch natoľko divergentný, že niektorí uvažujú aj o opätovnom odchode do zahraničia.

Výsledky našich zistení prezentované v štúdiu si vzhľadom na menšiu početnosť respondentov nenárokujú na zovšeobecnenia. Skôr upozorňujú na naliehavosť ďalších, ucelenejších výskumov, napríklad zamerať sa na širšiu typológiu vracajúcich sa osôb (z hľadiska veku, vzdelania, rodu), súvislosti medzi reflexiou a časom, ktorý od návratu ubehol a podobne. Je potrebné, aby sme si kládli otázky: aké stratégie si pre návrat migranti volia; prečo a kedy ho realizujú; aké majú problémy s adaptáciou; s akými bariérami sa pri návrate stretávajú; ako ich prekonávajú; ktorí z nich majú najväčší potenciál prenášať sociálne remitencie; aký typ remitencií prinášajú, v ktorých oblastiach najčastejšie vnímali potrebu zmeny? Dátový materiál, z ktorého rozhovory pochádzajú, bude predmetom ďalších analýz. V súvislosti s prezentovanou témou potrebujeme hlbšie zistiť, prečo sa niektorí reemigranti javia ako aktéri zmeny, zatiaľ čo iní nie, aké konkrétne typy sociálnych remitencií priniesli a aplikovali, v akých oblastiach našli uplatnenie a v ktorých oblastiach je zmena najvýraznejšia. V týchto intenciách je dôležité zamerať sa aj na to, ako do procesu „byť aktérom zmeny“ vstupujú miestne mocenské vzťahy, tradície a hodnoty v krajine pôvodu. Nakoniec je nutné upozorniť, že výskum sme realizovali pred pandemiou covidu. Situácia sa vzhľadom na pandémiu, bezpečnosť, obmedzenie cestovania i nie jednotný prístup krajín k cestovaniu, zmenila. Vznikli nové situácie, ako napríklad uzavretie hraníc, väčšie príležitosti online vzdelávania, viac možností pracovať na diaľku a podobne, čo môže v nasledujúcich

rokoch zmeniť aj migračný proces a migračné stratégie mladých ľudí a to bez ohľadu na to, či budeme čeliť pandémie, alebo nie.

Katarína Košťalová pôsobí na funkčnom mieste docentky na Katedre sociálnych štúdií a etnológie na Filozofickej fakulte Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Profesionálne sa špecializuje na urbánnu antropológiu, sociálnu a kultúrnu diverzitu, kultúrne dedičstvo, obyčajovú kultúru v rurálnom i v urbánnom prostredí. K týmto témam publikovala vedecké štúdie, je (spolu) autorkou a editorkou viacerých monografií. Bola hlavnou riešiteľkou aj spoluriešiteľkou VEGA, KEGA, APVV projektov, podieľala sa na početných medzinárodných výskumných grantoch európskych rámcových programov; projekty financované z európskych štrukturálnych fondov (najmä 5RP, 6RP, 7RP, Horizont 2020). ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3573-9353>

Roman Hofreiter pôsobí na funkčnom mieste docenta na Katedre sociálnych štúdií a etnológie na Filozofickej fakulte Univerzity Mateja Bela. Venuje sa ekonomickej sociológii, sociologickej teórii a metódam sociologického výskumu. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2422-8301>

LITERATÚRA

- ADLER, N. J., 1981: Re-entry: Managing cross-cultural transitions. *Group & Organizational Studies* 6(3): 341 – 356.
- ARTHUR, N., 2003: Preparing International Students for the Re-entry Transition. *Canadian Journal of Counselling /Revue canadienne de conseil* 37(3): 173-185.
- BAHNA, M., 2011: Migrácia zo Slovenska po vstupe do Európskej únie. Bratislava: VEDA.
- BAHNA, M., 2018: Study choices and returns of international students: On the role of cultural and economic capital of the family. *Population, Space and Place*, 24(2), e2082. DOI: <https://doi.org/10.1002/psp.2082>
- BAHNA, M., 2021: The intergenerational social mobility of internationally mobile students: The status attainment of returnees from abroad compared with non-returnees. In *Population, Space and Place*, vol. 27(2), no. 6. DOI: <https://doi.org/10.1002/psp.2425>
- BERTOLI, S. – MARCHETTA, F., 2015: Bringing It All Back Home – Return Migration and Fertility Choices. *World Development* 65(C): 27-40. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2013.08.006>
- CARLING, J. – ERDAL, M. B., 2014: Return migration and transnationalism: how are the two connected? *International migration* 52(6): 2-12. DOI: <https://doi.org/10.1111/imig.12180>

- CASSARINO, J. P., 2004: Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited. *International Journal on Multicultural Societies* 6 (2): 253-279.
- DEAKIN, J. – PILKINGTON, H., 2023: Introduction to the special issue: reflections on young people's responses to negative everyday representations of themselves. *Journal of Youth Studies*, vol. 26, no. 3. DOI: <https://doi.org/10.1080/13676261.2023.2182675>
- DIVINSKÝ, B., 2009: Migračné trendy v Slovenskej republike po vstupe krajiny do EÚ (2004 – 2008). Bratislava: IOM Medzinárodná organizácia pre migráciu.
- ERDAL, M. B., 2014: „This is My Home“. Pakistani and Polish Migrants' Return Considerations as Articulations about Home. *Comparative migration studies* 2(3): 361-383. (<https://www.imiscoe.org/journal-cms-2/comparative-migration-studies-2014-3/309-6-qthis-is-my-homeq-pakistani-and-polish-migrants-return-considerations-as-articulations-about-qhomeq-pp-361-38424/file>)
- ERDAL, M. B. – SZULECKI, K. – BERTELLI, D. – COȘCIUG, A. – KUSSY, A. – MIKIEWICZ, G. – TULBURE, C., 2022: On the Formation of Content for 'Political Remittances': an Analysis of Polish and Romanian Migrants Comparative Evaluations of 'Here' and 'There'. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 48(19): 4485-4502. DOI: <https://doi.org/10.1080/1369183X.2022.2077707>
- MIKIEWICZ, G. – TULBURE, C., 2022: On the formation of content for 'political remittances': an analysis of Polish and Romanian migrants comparative evaluations of 'here' and 'there'. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 48(19): 4485-4502, DOI: <https://doi.org/10.1080/1369183X.2022.2077707>
- FOLENTOVÁ, V., 2017: Prieskum: Mladí sa cítia vylúčení, neveria politikom, tretina chce odísť do zahraničia. *Denník N*, 27. septembra 2017. (<https://dennikn.sk/892216/prieskum-mladi-sa-citia-vyluceni-neveria-politikom-tretina-chce-odist-do-zahranicia/>)
- GAW, K. F., 2000: Reverse culture shock in students returning from overseas. *International Journal of Intercultural Relations* 24(1): 83-104. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0147-1767\(99\)00024-3](https://doi.org/10.1016/S0147-1767(99)00024-3)
- GRABOWSKA, I., 2018: Social Remittances – Channels of Diffusion. In: White, A., Grabowska, I., Kaczmarczyk, P., Slany, K. (eds.): *The Impact of Migration on Poland*. Londýn: UCL Press, s. 68-89.
- GRABOWSKA, I. – GARAPICH, M. – JAZWINSKA, E. – RADZIWINOWICZ, A., 2017: *Migrants as Agents of Change: Social Remittances in an Enlarged European Union, (Migration, Diasporas and Citizenship)*. London, Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1057/978-1-137-59066-4>
- GRABOWSKA, I. – ENGBERSEN, G., 2016: Social Remittances and the Impact of Temporary Migration on an EU Sending Country: The Case of Poland. *Central and Eastern European Migration Review* 5(2): 99-117. DOI: <https://doi.org/10.17467/ceemr.2016.05>
- GRABOWSKA, I. – GARAPICH, M. P., 2016: Social remittances and intra-EU mobility: Non -financial transfers between U.K. and Poland. *Journal of Ethnic and*

Migration Studies 42(13): 1-17. DOI: <https://doi.org/10.1080/1369183X.2016.1170592>

- GRAY, K. M. – SAVICKI, V., 2015: Study Abroad Reentry: Behavior, Affect, and Cultural Distance. *Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad* 26(1): 264-278. DOI: <https://doi.org/10.36366/frontiers.v26i1.370>
- HLINČIKOVÁ, M. – MESEŽNIKOV, G., 2016: Úvod. In: Hlinčíková, M., Mesežnikov, G. (eds.): *Otvorená krajina alebo nedobytná pevnosť? Slovensko, migranti a utečenci*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, Praha: Heinrich Böll Stiftung, s. 9-15.
- HLINČIKOVÁ, M. – SEKULOVÁ, M., 2012: Mladí Európania a Európanky bez hraníc. Bratislava: Iuventa, Slovenský inštitút mládeže.
- HOFREITER, R. – KOŠTIALOVÁ, K., 2019: Young returning migrants as actors of social changes in Slovakia. *Sociologija : časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju : Journal for Sociology, Social Psychology and Social Anthropology*. Beograd: Jugoslovensko udruženje za sociologiju 61(2), s 227-240. DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC1902227H>
- KOŠTIALOVÁ, K. – HOFREITER, R., 2020: Konceptualizácia domova v rozprávaniach mladých vracajúcich sa migrantov. In: Hofreiter, R., Džambazovič, R. (eds.): *Zamerané na mladých ľudí: aktuálne trendy a výzvy (nielen) sociologického výskumu mládeže na Slovensku*. Banská Bystrica: Belianum. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, s. 119-141.
- LACROIX, T. – LEVITT, P. – VARI-LAVOISIER, I., 2016: Social remittances and the changing transnational political landscape. *Comparative Migration Studies* 4(1): 441-445. DOI: <https://doi.org/10.1186/s40878-016-0032-0>
- LAM A. – RUI, H., 2023: Global human mobility and knowledge transfer: Highly skilled return migrants as agents of transnational learning. *Global Networks*, 23(2): 311-331. DOI: <https://doi.org/10.1111/glob.12384>
- LEVITT, P., 1998: Social Remittances: Migration Driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion. *The International Migration Review* 32 (4): 926-948. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/2547666>
- LEVITT, P., 2001: *The Transnational Villagers*. Berkeley: University of California Press.
- LEVITT, P. – LAMBA-NIEVES, D., 2013: Rethinking social remittances and the migration-development nexus from the perspective of time. *Migration Letters* 10(1): 11-22. DOI: <https://doi.org/10.33182/ml.v10i1.107>
- MAJEROVÁ, D., 2016: Migračné a integračné procesy v globálnom veľkomeste (na príklade slovenských migrantiek v Londýne). Banská Bystrica: Katedra sociálnych štúdií a etnológie FF Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici.
- IOM (Medzinárodná organizácia pre migráciu): *Základné pojmy v oblasti migrácie a integrácie cudzincov*. (<https://iom.sk/sk/pre-media/zakladne-pojmy-o-migracii.html>)
- SUSSMAN, N. M., 2000: The Dynamic Nature of Cultural Identity Throughout Cultural Transitions: Why Home Is Not So Sweet. *Personality and Social*

Psychology Review 4(4): 355-373. DOI: https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0404_5

SZALÓ, C., 2006: Domov a jiná místa/ne-místa formování kulturních identit. Sociální studia 3(1): 145-160. DOI: <https://doi.org/10.5817/SOC2006-1-145>

SZKUDLAREK, B., 2010: Reentry – A review of the literature. International Journal of Intercultural Relations, 34(1): 1-21. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2009.06.006>

WALLERSTIEN, I., 2004: World-system analysis. An Introduction. Durham and London: Duke University Press.

WESTWOOD, M. J. – LAWRENCE, W. S. – PAUL, D., 1986: Preparing for re-entry: A program for the sojourning student. International Journal for the Advancement of Counselling 9(3): 221-230.

WHITE, A. – GRABOWSKA, I., 2019: Social Remittances and Social Change in Central and Eastern Europe: Embedding Migration in the Study of Society. Central and Eastern European Migration Review 8(1): 33-50. DOI: <https://doi.org/10.17467/ceemr.2019.05>